स्वधर्म्मः, पुं, क्ली, (स्वस्य धर्म्मः।) स्वजात्युक्ताचारः। यथा,—

"श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः॥"

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः॥ *॥

अपि च।

"यो यस्य विहितो धर्म्मः स तज्जातिः प्रकीर्त्तितः।
तस्मात् स्वधर्म्मं कुर्व्वीत द्विजो नित्यमनापदि॥
चत्वारो वर्णा राजेन्द्र चरेयुश्चापि वाश्रमाः।
ऋते स्वधर्म्मं विपुलं न ते यान्ति परां गतिम्॥
स्वधर्म्मेण यथा नॄणां नरसिंहः प्रतुष्यति।
न तुष्यति तथान्येन वेदवाक्येन कर्म्मणा॥"

इति श्रीनारसिंहपुराणम्॥ *॥

स्वधर्म्मत्यागी कृतघ्नः। यथा,—

सनातन उवाच।

"स्वधर्म्मं हन्ति यो विप्रः सन्ध्यात्रयविवर्ज्जितः।
अतर्पणञ्च यत् स्नानं विष्णुनैवेद्यवञ्चितः॥
विष्णुमन्त्रविष्णुपूजाविष्णुभक्तिविहीनकः।
एकादशीविहीनश्च श्रीकृष्णजन्मवासरे॥
शिवरात्रौ च यो भुङ्क्ते श्रीरामनवमीदिने।
पितृकृत्यं देवकृत्यं स कृतघ्न इति स्मृतम्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ५१। ४५—४७॥

स्वधा, व्य, (स्वद्यतेऽनेनेति। स्वद आस्वादने+आ। "स्वदेर्धश्च।" इति दस्य धः। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः।) देवहविर्दानमन्त्रः। यथा,

"स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा॥"

इत्यमरः। ३। ४। ८॥

"स्वाहा श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा एते पञ्चशब्दा देवहविर्दाने वह्निमुखहुतौ वर्त्तन्ते देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा इन्द्रादयः। अत्र पितरो देवताः इति स्मृतेस्तेऽपि देवाः। हविर्दान इत्यनेन एते मन्त्रा इति सूचितम्।

'अमन्त्रत्वे स्वाहयेव हविर्भुजम्।' इति रघुः। स्वाहाव्ययं मन्त्रभेदे स्त्रियां स्वाहाग्नियोषितीति कोषान्तरम्। स्वाहा दन्त्यादिः। श्रौषट् तालव्यादिमूर्द्धन्यमध्यम्। वौषट् वषट्द्वयं मूर्द्धन्यमध्यम्। स्वधा दन्त्यादि। इन्द्राय स्वाहा इत्यादिप्रयोगः।" इति भरतः॥ *॥

पितृसम्प्रदानमन्त्रः। यथा,—

"दैत्येभ्योऽलं हरिः पूष्णे वषट् सद्भ्यो हितं सुखम्।
स्वाहाग्नये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सते॥"

इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थः पूष्णे वषट् सद्भ्यो हितं सद्भ्यः सुखं अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति एतानि स्पष्टानि। नमः सते इति सते नित्याय विष्णवे नमः इत्यर्थः। सर्व्वत्र भवतेर्गम्यमानत्वादकर्म्मकाद्वाक्यसमाप्तिः। वषट्स्वाहास्वधानमसां त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथग्ग्रहणं मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थं तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्यः स्वधोच्यताम्। हृदयाय नमः। इत्यादि सिद्धम् इति तट्टीकायां दुर्गादासः॥ पितॄणामन्नम्। यथा,—

"भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाख्या
तद्वत् स्वाहा हव्यभोक्ता स्वयं देवि।"

इति ऋग्वेदे देवीसूक्तम्॥

स्वधा वै पितॄणामन्नम्। इति स्मृतिश्च॥

स्वधा, स्त्री, (स्वान् दधातीति। धा+क्विप्।) दक्षकन्या। सा तु पितॄणां पत्नी। तस्या द्वे कन्ये। यमुना धारिणी च। एतयोस्तपस्विन्योः सन्ततिर्नास्ति। इति श्रीभागवतमतम्॥ सा च ब्रह्मणो मानसी कन्या। यथा,—

श्रीनारायण उवाच।

"शृणु नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम्।
पितॄणाञ्च तृप्तिकरं श्राद्धानां फलवर्द्धनम्॥
सृष्टेरादौ पितृगणान् ससर्ज्ज जगतां विधिः।
चतुरश्चतुर्म्मूर्त्तिमतस्त्रींश्च तेजःस्वरूपिणः॥
दृष्ट्वा सप्त पितृगणान् सिद्धरूपान्मनोहरान्।
आहारं संसृजे तेषां श्राद्धं तर्पणपूर्व्वकम्॥
स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं श्राद्धान्तं देवपूजनम्।
आह्निकञ्च त्रिसन्ध्यान्तं विप्राणाञ्च श्रुतौ श्रुतम्॥
नित्यं न कुर्य्याद्यो विप्रस्त्रिसन्ध्यं श्राद्धतर्पणम्।
बलिं वेदध्वनिं सोऽपि विषहीनो यथोरगः॥
हरिसेवाविहीनश्च श्रीहरेरनैवेद्यभुक्।
भस्मान्तं सूतकं तस्य न कर्म्मार्हः स नारद॥
ब्रह्मा श्राद्धादिकं सृष्ट्वा जगाम पितृहेतवे।
न प्राप्नुवन्ति पितरो ददति ब्राह्मणादयः॥
सर्व्वे प्रजग्मुः क्षुभिता विषण्णा ब्रह्मणः सभाम्।
सर्व्वं निवेदनं चक्रुस्तमेव जगतां विधिम्॥
ब्रह्मा च मानसीं कन्यां ससृजे तां मनोहराम्।
रूपयौवनसम्पन्नां शतचन्द्रसमप्रभाम्॥
विद्यावतीं गुणवतीमतिरूपवतीं सतीम्।
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम्॥
विशुद्धां प्रकृतेरंशां सम्मितां वरदां शुभाम्।
स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मीलक्षणसंयुताम्॥
शतपद्मदलन्यस्तपादपद्मञ्च बिभ्रतीम्।
पत्नीं पितॄणां पद्मास्यां पद्मजां पद्मलोचनाम्॥
पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम्।
ब्राह्मणांश्चोपदेशञ्च चकार गोपनीयकम्॥
स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य्य पितृभ्यो देहि चेति च।
क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा॥
स्वाहा शस्ता देवदाने पितृदाने स्वधा परा।
सर्व्वत्र दक्षिणा शस्ता हतयज्ञमदक्षिणम्॥
पितरो देवता विप्रा मुनयो मनवस्तथा।
पूजां चक्रुः स्वधां शान्तां तुष्टाव परमादरम्॥
देवादयश्च सन्तुष्टाः परिपूर्णमनोरथाः।
विप्रादयश्च पितरः स्वधादेवीवरेण च॥
इत्येवं कथितं सर्व्वं स्वधोपाख्यानमुत्तमम्।
सर्व्वेषाञ्च तुष्टिकरं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥*॥

नारद उवाच।

स्वधापूजाविधानञ्च ध्यानं स्तोत्रं तथा मुने।
श्रोतुमिच्छामि यत्नेन वद वेदविदांवर॥

श्रीनारायण उवाच।

तद्ध्यानं स्तवनं ब्रह्मन् वेदोक्तं सर्व्वसम्मतम्।
सर्व्वं जानासि च कथं ज्ञातुमिच्छसि हृद्धये॥
शरत्कृष्णत्रयोदश्यां मघायां श्राद्धवासरे।
स्वधां संपूज्य यत्नेन ततः श्राद्धं समाचरेत्॥
स्वधां नाभ्यर्च्च्य यो विप्रः श्राद्धं कुर्य्यादहम्मतिः।
न भवेत् फलभाक् सत्यं श्राद्धस्य तर्पणस्य च॥
ब्रह्मणो मानसीं कन्यां शश्वत् सुस्थिरयौवनाम्।
पूज्यां पितॄणां देवानां श्राद्धानां फलदां भजे॥
इति ध्यात्वा शालग्रामेऽप्यथवा मङ्गले घटे।
दद्यात् पाद्यादिकं तस्यै मूलेनेति श्रुतौ श्रुतम्॥
ॐ ह्रीँ श्रीँ क्लीँ स्वधादेव्यै स्वाहेति च महामनुम्।
समुच्चार्य्य च संपूज्य स्तुत्वा तां प्रणमेद्द्विजः॥*॥
स्तोत्रं शृणु मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मपुत्र विशारद।
सर्व्ववाञ्छाप्रदं नॄणां ब्रह्मणा यत् कृतं पुरा॥

ब्रह्मोवाच।

"स्वधोच्चारणमात्रेण तीर्थस्नायी भवेन्नरः।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो वाजपेयफलं लभेत्॥
स्वधा स्वधा स्वधेत्येवं यदि वारत्रयं स्मरेत्।
श्राद्धस्य फलमाप्नोति बलेश्च तर्पणस्य च॥
श्राद्धकाले स्वधास्तोत्रं यः शृणोति समाहितः।
लभेत् श्राद्धशतानाञ्च पुण्यमेव न संशयः॥
स्वधा स्वधा स्वधेत्येवं त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः।
प्रियां विनीतां स लभेत् साध्वीं पुत्रं गुणान्वितम्॥
पितॄणां प्राणतुल्या त्वं द्विजजीवनरूपिणी।
श्राद्धाधिष्ठातृदेवी च श्राद्धादीनां फलप्रदा॥
वहिर्गच्छ मन्मनसः पितॄणां तुष्टिहेतवे।
संप्रीतये द्विजातीनां गृहिणां वृद्धिहेतवे॥
नित्या त्वं नित्यरूपासि पुण्यरूपासि सुव्रते।
आविर्भावतिरोभावौ सृष्टौ च प्रलये तव॥
ॐ स्वस्ति च नमः स्वाहा स्वधा त्वं दक्षिणा तथा।
निरूपिताश्चतुर्व्वेदे षट् प्रशस्ताश्च कर्म्मणाम्॥
पुरासीस्त्वं स्वधा गोपी गोलोके राधिकासखी।
धृतोरसि स्वमात्मानं कृष्णत्वेन स्वधा स्मृता॥
ध्वस्ता त्वं राधिकाशापात् गोलोकाद्विश्वमागता।
कृष्णश्लिष्टा तया दृष्टा पुरा वृन्दावने वने॥
कृष्णालिङ्गनपुण्येन भूता मे मानसी सुता।
अतृप्ता सुरतौ तेन चतुर्णां स्वामिनां प्रिया॥
स्वाहा च सुन्दरी गोपी पुरासीद्राधिकासखी।
स्वं कृष्णमाह रतये तेन स्वाहा प्रकीर्त्तिता॥
कृष्णेन सार्द्धं सुचिरं रमते रासमण्डले।
प्रमत्ता सुरतौ श्लिष्टा दृष्टा सा राधया पुरा॥
तस्याः शापेन प्रध्वस्ता गोलोकाद्विश्वमागता।
कृष्णालिङ्गनपुण्येन बभूव वह्निकामिनी॥
पवित्ररूपा परमा देवानां वन्दिता नृणाम्।
यन्नामोच्चारणेनैव नरो मुच्येत पातकात्॥